

HERALDISK TIDSSKRIFT

BIND 2 • NR 12 • 1965

Ny Heraldisk Litteratur

SOCIETAS HERALDICA SCANDINAVICA

Heraldisk Selskab • Heralдинen Seura • Skjaldfræðafélagið

Heraldisk Selskap • Heraldiska Sällskapet

Ny Heraldisk Litteratur

Wabr di Garr, de Bur de kumt!

Wilhelm Thiessen: *Wappen und Siegel aus Dithmarschen*; 352 sider, ca. 2000 tegninger af våbener i segl og som anvendt heraldik; Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., Heide, Holstein, 1964; DM 48.00 indbundet.

Den foreliggende bog er en nøgtern og omhyggelig registrering af næsten rub og stub alt hvad Ditmarsken kan præstere af slægtsheraldik, den er det beundringsværdige resultat af Wilhelm Thiessens møjsommelige efterforsknings-, aftegnings- og samlerarbejde gennem mere end 30 år.

Professor Dr. Heinz Stoob har skrevet en indledning til bogen »Über die bäuerliche Wappenführung in den Marchen der Nordseeküste«. Der redegøres her for heraldikkens udvikling i det Tyske Rige og om våbenretslige forhold i Ditmarskens særprægede samfund af frie bønder. Det forekommer mig, at professoren enkelte steder har vogtet sig lidt for langt ud på marskens gyngende grund.

I bogens første afsnit har Wilhelm Thiessen med sine enkle pennetegninger, der måske ikke tilfredsstiller strenge videnskabelige krav om nøjagtighed, men som på den anden side kun fremhæver det heraldisk væsentlige, registreret alt hvad der måtte forekomme af anvendt heraldik, hovedsagelig i og ved landets kirker (undtaget dog malede våbener?), sogn for sogn i alfabetisk orden. Tegningerne står på sinister-siderne, medens en kortfattet men dog som regel fyldestgørende tekst står til dexter.

Det næste afsnit omfatter seglene. Tegningerne er noget forstørrede gengivelser og ordningen er heraldisk, idet dog der til sidst samlet vises seglene fra »Friedrichshöfer Urkunden« 1575-79 og en serie middelalderlige segl. I den følgende slægtsfortegnelse får vi våbenernes blasonering som den kendes fra Joh. Adolphi kaldet Neocorus, der i begyndelsen af 1600-tallet skrev sin »Chronik des Landes Dithmarschen«. En fortrinlig lille heraldisk nøgle giver henvisninger til samtlige tegninger i de to første afsnit, og en

navnefortegnelse giver tilsvarende henvisninger til teksterne.

Det er en bog, der bør studeres nøje, især af danske heraldikere. Gennem dette værk er der skabt nye muligheder for at få bestemt flere hidtil uidentificerede sønderjydske våbener. Desværre er bogen ret enestående i sin art. Havde vi haft tilsvarende værker for andre landområder — f. eks. Jylland — ville det have været muligt at foretage nogle højst interessante sammenlignende studier.

»Var dig garde, bonden kommer,« hed det år 1500. I dag sænker en forhenværende gardeofficer sit værge som honnør for Ditmarskens bønder og hr. Wilhelm Thiessen.

Haxt.-

Søjomfruen

Georg Koës Brøndsted: *Havfruens saga. En literær-kunsthistorisk orientering*, 1965. Gads Forlag, 206 sider rigt illustreret, Dkr. 23,75 hæftet.

Den danske litteratur om fabelvæsener er ikke stor — om man overhovedet tør kalde 3-4 bøger og lige så mange artikler for en litteratur — og ethvert værk inden for emnet gribes med appetit.

Lektor Brøndsteds bog sætter man til livs med fornøjelse. Med stor viden, men uhøjtideligt, leder forfatteren os gennem myte, sagn, folkeviser og senere litteratur; i Norden og det øvrige Europa, hos keltere og antikkens folk, i Orienten, ja helt til Japan; illustreret med kunstværker fra et par tusind år. Det er forfriskende og berigende læsning, forelsket skrevet, og med utallige fængslende perspektiver.

Kun på ét punkt skuffer bogen, og det er naturligvis det heraldiske. Havfruen i heraldikken berøres et par gange; der nævnes 6-7 våbener, og ét eller to gengives; men hvad forfatteren siger herom, er ganske utilfredsstillende. Det er betegnende, at det eneste heraldiske værk, han anfører i sine udførlige noter og litteraturlister er P. Klæstrup: »To hundrede afbildninger af alle danske adelige vå-

benmærker«, 1879, formodentligt det ynkkeligste heraldiske værk som er udgivet i Danmark.

Men lad trods alt ikke dette veje for tungt. Også for heraldikeren er »Havfruens saga« bestemt værd at læse.

S.T.A.

Fabricius

Hæfte 3 af »Våbener benyttet i slægterne Fabricius og Fabritius i Danmark«, 1965; 10 sider + et farvebilag; Dkr. 10, hos forfatteren, læge F. B. Fabricius, Vesterbrogade 90, 2., København V.

Hæftets 15-16 illustrationer gengiver våbensegl for tre linjer med forskellige våbener af den vidtforgrene slægt. Da to af linjerne har bredt sig til Norge og Sverige, vil deres våbener sikkert også interessere dér.

Værkets hæfte 1 og 2 var omtalt i Heraldisk Tidsskrift I: 10/437. Det er forfatterens plan at udsende endnu to eller tre hæfter.

S.T.A.

Et værdifuldt Værk

The College of Arms, Queen Victoria Street... af Walther H. Godfrey, under medvirken af Sir Anthony Wagner, Garter King of Arms, og H. Stanford London, Norfolk Herald Extraordinary; 16 + 341 sider, 44 helsides tavler og hundreder af illustrationer af C. W. Scott-Giles i teksten. London, 1963, 4°. Pris indbundet i hellærred 5 guineas.

Dette pragtfulde værk, der kun er trykt i 750 eksemplarer, er en værdifuld opslagsbog hvad angår *College of Arms'* historie, både som bygning og institution, foruden at det indeholder en liste over alle kendte våbenkonger, herolder og persevanter med biografiske data og tegninger af deres våbner.

Englands herolder har fra Edward I's tid (1272-1307) udgjort en del af den kongelige husholdning, men fik først i 1484 deres formelle privilegier af Richard III, der samtidig skænkede dem Coldharbour House i London som hjemsted

og kontor. Der gik dog ikke meget mere end et år, før Henry VII ophævede privilegierne og fratog dem Coldharbour House, som han skænkede til sin mor, Margaret Beaufort. Herolderne var hjemløse i 70 år, til dronning Mary i 1555 gav dem nye privilegier samt Derby Place, beliggende på samme sted som det nuværende *College of Arms*. Under Londons brand i 1666 gik også Derby Place til grunde, men alle våbenruller, bøger og andet materiale blev reddet til Westminster ad Themsen. Først i 1688 kunne man afslutte arbejdet på en ny bygning, der stod, i det ydre uændret, til 1866, da Victoria Street blev anlagt, hvilket medførte nedrivning af to fløje. Det pompøse jerngitter fra 1866 blev rekvireret ved jernindsamling i 1942, men da Goodrich Court blev nedrevet i 1949, blev dets fine porte og gitre købt af en amerikaner og skænket til *College of Arms*. Bygningsens historie følges i detaljer, og den arkitektoniske beskrivelse ledsages af 44 tavler, der viser dets interiører, dels opmålinger og skitser.

Størsteparten af bogen optages dog af listen over nuværende og tidligere embedsmænd i *College of Arms* med deres biografier og våbener. I dag består *College of Arms* af 13 medlemmer, der udnævnes af kongen (resp. dronningen), nemlig 3 våbenkonger (Garter, Clarenceux og Norroy), 6 herolder (Lancaster, Chester, York, Richmond, Windsor og Somerset) samt 4 persevanter (Rouge Croix, Bluemantle, Portcullis og Rouge Dragon). Disse er de »ordinære« medlemmer, men desuden kan der udnævnes — og er der næsten altid udnævnt — »ekstraordinære« herolder og persevanter.

Foruden disse kongelige embedsmænd har også de store hertugelige og grevelige huse haft deres egne våbenkonger, herolder og persevanter, ligesom sådanne ofte udnævntes, når det drejede sig om specielle een-gangs opgaver som f. eks. forhandling om løsepenge.

Hvad der slår én ved gennemlæsning af listen over navnlig ekstraordinære persevanter titler i 14. og 15. århundrede er det stærke islet af fransk, hvad der

naturligvis ikke burde undre én, når man tager det daværende Englands store interesser i Frankrig i betragtning, men det er dog ganske morsomt at møde engelske persevanter som *Noir Taureau*, *Papillon*, *Sans Repose*, *Loyauté*, *Lowre*, *Dieu y Pourvoye* etc.

Bogen afsluttes med et godt register og kan anbefales på det varmeste, hvis man er interesseret i dette specielle emne; noget alment-interessant heraldisk værk er det jo nemlig ikke. O.R.

Købmandsmærker

F. A. Girling: *English Merchants' Marks*; 123 sider, over 500 bomærker gengivet i tegning, gvidebilleder og fotografier; Oxford University Press, London, 1964; sh 35/- indbundet.

Særpræget format, moderne typografi, fiks opsætning og fremragende illustrationer er det første indtryk man får, når man tager denne bog i hånden. Og snart er man fordybet i den. Kapitlet »Marks used in association with Heraldry« er nok sidst i bogen, men mon ikke den heraldisk interesserede først vil kaste sig over det? — Her finder vi sort på hvidt (eller omvendt) historiske eksempler på, hvad forstokkede ældre engelske heraldikere ville forsværge eksisterede: Bomærker i skjolde, bomærker der forvandles til »rigtig« heraldik, bomærker og heraldiske figurer i samme skjold, adelsmænd, der fører bomærker og borgere med heraldiske våbener — ja endog »Kristi våben« fra 1529 på et bogbind sammen med det engelske kongevåben, »Sct. Georgs våben«, Londons byvåben (eller Sct. Pauls?), og bogbinderens bomærke i skjold!

I England har man det samme problem som i de fleste andre lande; der er ikke noget ord, der dækker fyldestgørende for de mærker, der er tale om. I almindelig engelsk sprogbrug er »Merchants' Marks« det oftest anvendte, og bogen koncentrerer sig da også om mærker anvendt af købmænd og handlende i England i tidsrummet 1400-1700. Men

grænserne er udflydende. Bogen omtaler mærker på svaner (på næbbene), men forbigår tømmermærker i tavshed. Teoriene omkring bomærkernes oprindelse og eventuelle forbindelse med runealfabetet er ypperligt illustreret i skemaform, uden at det har været nødvendigt at ty til konstruerede eksempler. Der vises karakteristiske eksempler på mærker på forskellige materialer — messing, sten, træ, glas o. s. v. ligesom de forskellige handelsbrancher og håndværkerfag er smukt repræsenteret. Men ak, før man får set sig om, er bogen slut — appetitten blev vakt, men man blev ikke mættet, og litteraturfortegnelsen omfatter kun nogle få, udelukkende engelske tidsskriftartikler.

Hæst.

Fransk 1400-tal

Hervé Pinoteau og Claude Le Gallo: *Sainte Jeanne d'Arc*; 16 × 32 cm, 32 sider i farver; nr. 1 i en planlagt serie: *Calendriers de l'Histoire*; udg. af Les Seize, Editions du Palais Royal, Paris 1964; frs 25.

Otto Hupps *Münchener Kalender* med pragtfulde heraldiske tegninger, som udsendtes i årene 1885-1936 og i dag er stærkt efterspurgt, har inspireret to franske heraldikere, tegneren *Claude Le Gallo* og forskeren baron *Hervé Pinoteau* (sekretær i *Académie Internationale d'Héraldique*) til at begynde en lignende serie. Den første i rækken, for året 1965, bringer — foruden selve kalenderen, men den er jo kun et påskud — ca. 40 heraldiske tegninger (hvoraf halvdelen i farver og i meget stort format) af våbenerne for Jeanne d'Arc og hendes familie, samtidige medlemmer af det franske kongehus, og en række andre fyrster og krigere, som tilhørte kredsen om hende.

Størstedelen af disse tegninger er meget smukke og sikre i deres stil, det tidlige 1400-tals. Pinoteaus navn garanterer for, at de tillige er helt igennem korrekte; for hver eneste tegning er der nøjagtige henvisninger til forlæg: segludgaver m. m.

Teksten består dels af en rekapitulation af Jeanne d'Arcs gribende historie,

også som den udviklede sig *efter* hendes død på bålet i Rouen onsdag 30. maj 1431. Dels af kommentarer til de givne våbener. Som hvad Pinoteau ellers giver fra sig (se HT I: 4/161), er teksten kort, men så mættet med relevant oplysning, at den gør det ud for rækker af bøger.

Jeanne d'Arcs familie tilhørte almuen, men førte vistnok våben: en bué — arc — og tre pile (den lærde Pinoteau understreger, at hvem som helst, også bønder og arbejdere, kunne føre våben). Men i december 1429 gav kong Karl 7. af Frankrig, som Jeanne fem måneder før havde fået kronet i Reims, hende og hendes to brødre, der havde fulgt hende i felten, et nyt våben, som sikkert er et af de tidligste eksempler på symbolske eller »fortællende« våbener, der kendes: kongens eget våben, tre guld liljer i blåt, men med den midterste lilje erstattet af et sværd med en krone på spidsen. Det var ikke til at misforstå!

Trods dens kortfattedhed er der meget at hente i denne bog, ikke mindst for dem der interesserer sig for differentiering og brisurer. S.T.A.

Danske Dekorationer

Peter J. Jørgensen, i samarbejde med Kai Meyer: *Danish Orders and Medals*, 1964; 124 sider, 186 illustrationer + en farvetavle; Dkr. 35 hæftet. Fås hos P. J. Jørgensen, Strandvej 100, Hellerup, samt M. W. Mørch & Sønns Eftf., Peder Skramsgade 3, København K.

Bogen behandler på engelsk Elefant- og Dannebrogordenen samt de ca. 60 danske belønnings- og mindemedaljer, som er uddelt fra 1771 til i dag. Da mange af medaljerne skifter udseende fra konge til konge (eller endda under samme konge, efterhånden som han bliver ældre), er der tale om i alt 115 forskellige medaljer. De er alle afbildet (sammen med 26 forskellige bånd i farver), og næsten alle afbildningerne bygger på SHS-medlem Kai Meyers fabelagtige samling i Holte. Teksten er udarbejdet af

Peter J. Jørgensen (også medlem af Selskabet); den er kort, men synes at have alle relevante oplysninger med, i mange tilfælde lige til det højligt interessante: hvor mange eksemplarer der er præget eller uddelt. S.T.A.

Heraldikken som Kunst

Erik Ellegaard Frederiksen: *Knud V. Engelhardt. Arkitekt og bogtrykker, 1882-1931*. Stort format, 128 sider, rigt ill.; Arkitektens Forlag 1965. Dkr. 67,50.

Knud Engelhardt var hvad man nu om stunder kalder formgiver eller *designer*. Hans virksomhed spændte fra huse, bohaver og brugsgenstande, sporvogne, vejskilte og tryksager til monogrammer og broderimønstre, og han gik til hver eneste opgave med ønsket om ikke at acceptere, hvad vanen eller traditionen havde resulteret i, men at se nyt på tingene. At han i mange tilfælde også havde *evnen* til at give dem en bedre skikkelse end den de havde i forvejen, fremgår af Ellegaard Frederiksens fængslende og velformede bog.

Hvad der særligt interesserer os her er, at Engelhardt også arbejdede med heraldiske eller tangerende emner, og ofte med fine resultater. Det gælder dels *hvad* nyt han komponerede: bomærker, varemærker og anden emblematik lige til regelrette våbener, dels *hvorledes* han udformede allerede eksisterende våbener, på kilometersten, konsulatsskilte, signeter, brevpapir m. m. Hele hans tankegang kunne på en måde kaldes heraldisk, og hvad han formede af egentlig heraldik var udført i en kraftig, enkel og fast stil, som udgjorde en stor forbedring i forhold til den nærmest forudgående tids heraldiske udtryksformer.

Det ville være en morsom opgave at se nærmere på den danske heraldik fra et æstetisk synspunkt: gennemgå hvad 800 år har efterladt af heraldisk kunst i Danmark, fra middelalderens sigiller og kalkmalerier, de første våbenbreve, ligsten, våbenbogstegnerne og Ordenskapitlets vå-

benmalere, via Marcus Tuscher, G. W. Baurenfeind (han arbejdede for Klevenfeldt, men om han faktisk har tegnet våbener, véd jeg ikke), Fridrich, Flint, Klæstrup, Thiset, Storck, de to Britzer og mange flere til nutidens navne. Og i en sådan undersøgelse skulle også Knud V. Engelhardt have sin plads. S.T.A.

Fra Lagtingssegl til Livstræ

Bind 10 af *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (se HT I: 10/435), som udkom i våren 1965, indeholder, ligesom dets tidligere bind, en række artikler af central heraldisk interesse, således om: Lagtingssegl, Landskapssegl, Landskapsvåpen, Laurentius, Lejonansikte, Lejonhuvud, Lejonörn, Lilje, Lindorm, Liturgiska färger og Livsträd. Flertallet af disse artikler er skrevet af de to SHS-medlemmer Hallvard Trætteberg og Ernst Verwohlt, samt af C. G. U. Scheffer. S.T.A.

Siebmacher-Index

Hanns Jäger-Sunstenau: *General-Index zu den Siebmacher'schen Wappenbüchern 1605-1961*. 48 + 586 sider. Graz (Akademische Druck- und Verlagsanstalt) 1964, 4°, indbundet i hellærred DM. 123.-

Hvor mange timer har man ikke tidligere måttet »spilde« på Kgl. Bibliotek, når man skulle finde et våben i Siebmacher, da der jo hverken fandtes indholdsfortegnelse eller register til det samlede værk; man måtte møjsommeligt lede sig frem, bind efter bind, og dette arbejde blev ikke mindre af at Siebmacher blev flyttet væk fra læsesalen, så man blev nødt til at rekvirere de enkelte bind; når man så ikke vidste, hvilke bind man måtte få brug for, blev det tit til en vognfuld ad gangen. Et stort savn blev afhjulpnet ved fremkomsten af Sven Tito Achen's »Indholdsfortegnelse til Siebmacher« i 1956, og da den i 1958-59 blev suppleret med et af Poul Reitzel udarbejdet seddel-index, ordnet alfabetisk efter våben-indehavernes navne, ialt ca.

100 000 sedler, blev Siebmachers uhyre materiale nærmest lettilgængeligt.

En af grundene til at et trykt index hidtil ikke har været publiceret, er at værket ikke har været betragtet som afsluttet, men i 1961 udkom det 101. bind og med det afslutningen på denne udgave, der påbegyndtes i 1853.

I 1964 kom så endelig det savnede General-Index, hvori man finder ikke alene navnene fra den store udgave af Siebmacher, men fra tidligere udgaver også ca. 20 000, som ikke er medtaget i denne.

Om selve index'et, der fylder de 586 sider, er der selvsagt ikke meget at bemærke, udover det lidt fremmedartede, at det ikke er ordnet alfabetisk men fonetisk, så man må vænne sig til, at B og P, D og T, F og V, I, J og Y samt K, C, Ch, G og Gh står blandet mellem hverandre, men efter kort tids brug opdager man, at det egentlig ikke gør noget. Index'et refererer også til sammen satte navnes enkelte bestanddele, varierende stavemåder og adelsprædikater.

De indledende 48 sider rummer interessante og nyttige oplysninger: I: en kort artikel om våbenbøger i almindelighed; II: en elleve sider lang redegørelse for Siebmacher's historie 1605-1961, indeholdende bio- og bibliografiske oplysninger om samtlige forfattere, medarbejdere og tegnere; III: en fuldstændig katalog over de Siebmacher'ske våbenbøger 1605-1961 med detaljerede oplysninger om de forskellige udgavers enkelte binds fulde titler, indhold, format, egenart etc. Endelig IV: en kronologisk oversigt over udgivelsesårene.

I sit forord beklager forfatteren, at bogen ikke blot vil være til nytte for hæderlige forskere, men også vil kunne misbruges af »våbenfabrikanter«, der skamløst tilbyder våben til folk, uden anden adkomst end navnelighed, men et sådant misbrug kan man jo aldrig forhindre, og der findes desuden adskillige andre våbenbøger, der vil kunne tjene samme uhæderlige formål.

Bogens tekniske udførelse står mål med det værdifulde indhold, og som en fin opmærksomhed har forlaget udstyret

bindet med seks våbner i guldtryk: Nürnberg (udgivelsessted for samtlige udgaver af Siebmacher), Johann Sibmachers, Otto Titan von Hefners og Gustav Seylers (hovedmedarbejdere gennem de over 300 år udgivelsen har stået på), Hanns Jäger-Sunstenaus og byen Graz' (henholdsvis forfatter til og udgivelsessted for General-Index). O.R.

Løver og Jomfruer

C. Pama: *Lions and Virgins*; 134 sider, 126 illustrationer, heraf 10 i farver; Human & Rousseau, Cape Town, Pretoria, 1965; Rand 7.50 indbundet.

Bogens titel er forfættende, og næsten alle forventninger indfries — omend på en lidt anden måde end man rent umiddelbart skulle tro. Bogens egentlige emne er sydafrikansk statsheraldik. C. Pama har allerede et større heraldisk forfatter-skab bag sig. Med denne bog viser han atter sit talent for at gøre et meget specielt emne levende og interessant for en større kreds. Det er faktisk en usædvanlig velskreven bog.

Læseren føres skridt for skridt ind i en spændende ny verden. Vi følger de første portugisiske opdagelsesrejsende til landet, vi får nogle supplerende oplysninger om det portugisiske våben som det anvendtes langs kontinentets sydkyster på de dér opstillede stenstøtter, de såkaldte padraos. Efter portugiserne kom hollænderne medførende de mærker, som de under deres kampe mod Spanien havde valgt sig. Som søfarere var hollænderne meget stolte over deres flag, og følgelig efterlod de en rig arv til deres efterkommere, boerne og vore dages afrikaanere. Disse udviklede igen deres egne våbenmærker, da de etablerede deres republikker i Sydafrikas indre. Med englændernes overtagelse af Cape kom en ny strøm af mærker, og ved oprettelsen af den Sydafrikanske Union opstod en enestående kombination af hollandske og engelske traditioner. I Sydvestafrika fik også Tyskland indflydelse på heraldikken — en indflydelse, som stadig kan spores.

Endelig omtales udviklingen i protektoraterne og Rhodesia op til opløsningen af den Centralafrikanske Føderation.

Bogen slutter med en række nyttige noter og litteraturhenvisninger og et index. Forfatteren har øjensynlig lagt stor vægt på at fremskaffe et stort, autentisk illustrationsmateriale. Illustrationerne er trykt på udmærket, krideret papir, men da de er højst uensartede i stil, kvalitet, størrelse o. s. v. præsenterer de sig ikke alle lige godt. Hant.-

Mønter

Atlas over Danmarks mønter ca. 870-1241, efter P. Hauberg, 19 tavler + 10 sider, 1965; Dkr. 40.

Afbildninger af samtlige hidtil kjendte danske mønter fra tidsrummet 1241-1377, af H. V. Mansfeld-Büllner, 51 tavler + 28 sider, 1964, Dkr. 40. Revideret udgave ved Johan Chr. Holm, som også har udarbejdet et register over forekommende figurer med bl. a. 47 forskellige slags kors.

Danmarks mønter 1377-1448, af Fritze Lindahl, 20 sider ill., 1958; Dkr. 8.

Alle bøgerne er udsendt af Johan Chr. Holm's Forlag, Sankt Pederstræde 32, København K. De to første er optryk af ældre, efterhånden stærkt efterspurgte udgivelser, fra 1900-06 og 1887. Tilsammen indeholder de tre håndbøger gengivelser af ca. 1190 mønter, af de fleste begge sider. Det bliver i alt over 2000 illustrationer, hvoraf det store flertal har decideret heraldisk interesse: gennem de billeder, figurer og symboler mønterne bærer (eller evt. ikke bærer!), gennem deres stil, deres skønhed, forenkling og kraft (de første 400 år), eller deres afmagt og usselhed (fra midten af 1200-tallet til slutningen af 1300-tallet), alt sammen meget interessant og lærerigt — ikke blot heraldisk.

De danske mønter som heraldisk studieobjekt har hidtil stort set været negligeret, men det er os selv, det går ud over. Numismatikken er også heraldisk et skatkammer. S.T.A.

[DA] Dette materiale er beskyttet af ophavsret. Det kan downloades, lagres og udskrives til personlig brug og til ikke-kommerciel brug i forbindelse med undervisning og forskning. Bearbejdning, tilgængeliggørelse samt fremstilling af kopier er ellers kun tilladt i det omfang, der følger af lov eller aftale.

[NO] Dette materialet er beskyttet av opphavsrett. Det kan lastes ned, lagres og skrives ut for personlig bruk og for ikke-kommersiell bruk i forbindelse med undervisning og forskning. Bearbeidning, tilgjengeliggjøring og fremstilling av kopier er ellers bare tillatt i den grad som følger av lov eller avtale.

[SV] Detta material är skyddat av upphovsrätt. Det får laddas ned, sparas och skrivas ut för enskilt bruk samt för icke-kommersiellt bruk i samband med undervisning och forskning. Bearbetning, tillgängliggörande samt framställning av kopior är i övrigt bara tillåtet i den utsträckning som följer av lag eller avtal.

[EN] This material is protected by copyright. It may be downloaded, saved and printed for personal use and for non-commercial use in connection with teaching and research. Altering, making it available or producing copies is otherwise only permitted to the extent that follows from law or contract.